Слідами древлянсько-сіверської легенди

На широкому мовному й міфологічному матеріалі аналізується давня українська легенда, сюжет і реалії якої знаходять численні паралелі в індійських ведах, епосі, міфології. Автор Степан Наливайко, сходознавець-індолог, завідділом порівняльних досліджень НДІУ.

---

1. Древлянсько-сіверська легенда

Як зазначає невтомний дослідник Микола Брицун-Ходак, у старих селах Житомирщини існує переказ про княгиню (пані), яка колись пливла з малим сином по річці, дитина впала у воду й потонула, а мати від безмежного горя прокляла річку, і та стала міліти, заболочуватись, заростати травою і очеретом [1, 27-28]. Переказ із Межирічки мовить, що княгиня з сином пливла на кораблі по давній річці Шипінь, яка єднала Черняхів із селами понад річкою Тетерів. На цій Шипінь-річці дитина й потонула, течія винесла вже неживе княжа на сіножать, а мати-княгиня невтішно заголосила й спересердя прокляла річку:

Де ішла вода, щоб очерет зарос,
Щоб піском все занесло, замило,
Бо нема вже мого сина…

На Липлянщині, Олевщині, Черняхівщині переказ про княгиню-пані та її малого сина іноді містить цікаві подробиці. Зокрема, що княгиня звеліла закрити джерела-животоки залізною сковородою, і річка зміліла, заросла болотом-травою. Або істотна деталь із Великого Дивлина, що княгиня з сином пливла до церкви в Береколовичі, тобто Білокоровичі.

Подібну легенду в різних варіаціях засвідчено й на Броварщині. “Колись пливла по річці (Десні) цариця на золотому човні й упустила у воду свою дитину. І прокляла вона це місце, тому чиста вода стала гнилою, болотом” [3, 19]. Цю легенду місцевий краєзнавець В.Гузій вважає іще язичницькою і відносить до трипільських часів та зазначає, що вона пов’язується з болотом Оврут, яке простяглося на 20 верст. Колись тут, під корінним берегом Десни з 30-метровими кручами, нуртувала річка з глибоким, до 12 метрів, річищем. Дослідник споріднює назву зі словами оврут “виpуюча вода, вир” і врутак “джерело”. У давнину, ще за мезоліту, припускає він, через якусь природну катастрофу Десна по заплаві одійшла від корінного берега на 5 – 6 км, а колишнє річище заболотилося, заросло, заповнилось торфом. То була трагедія для місцевої людності, що й відбила легенда. В.Гузій зазначає, що можна приблизно визначити час постання легенди: річкова протока заросла на 6 – 12 метрів, торф наростає за рік на 1 мм, тому торф’яний шар у 7 м утворювався 7 тисяч років. Отож катастрофа сталася десь у V – X тис. до н.е., в трипільські часи. А то – часи зведення пірамід у Єгипті, де і бог сонця Ра так само плавав на золотому човні, як і княгиня-пані в легендах Броварщини й Житомирщини.

У варіанті легенди із Семиполків на Броварщині говориться, як княгиня-пані прокляла річку. Вона взяла гребінку чесати лляну чи конопляну мичку, запалила її і кинула у воду зі словами: “Щоб ти горіло, щоб ти диміло, щоб ти проваллям

пішло!”. Як на В.Гузія, гребінка – то тризуб річкової богині, як тризуб Нептуна чи Посейдона. А палаючий тризуб – символ її гніву, він має магічну силу, та й кидання його у воду супроводжує трикратна словесна формула, винятково архаїчна: тут згадуються і дим, і вогонь, і безодня. Дослідник навіть вбачає в цьому таємничий знак-послання з трипільських часів і запитує: чим завинили люди, що богиня одвернулася від них – порушили екологію чи вирубали-випалили соснові бори, через що земля перетворювалася на пустелю? [3, 20].

Семиполківську легенду про царицю-княгиню-пані на золотому човні доповнюють її варіанти з інших придеснянських сіл. Біля Пухівки, де колись від Міжгір’я до Броварського бору було море, по якому плив царевич на кораблі й потонув. А коли цариця взнала про це, то прокляла море, і воно стало болотом. Корабель тоді плив понад яром, де й пристав до берега, через що назва його – Царевий Яр. У Рожівці на Броварщині про Царевий Яр розповідають, що “там утопився якийсь царевич, коли вода доходила до горбів”. Аналогічний переказ є в Калиті – про “якусь пані, що на човні весною випливала гулять у ліс, на болотні острови”, а на Обухівщині – про Нещеретове болото на Стугні. На Броварщині взагалі чимало оповідей про давнє море й великі кораблі з журавлиними носами, згадуються й пристані в Міжгір’ї, Рожівці, Калиті (аж дві), Заворичах, Бобрику, Мокреці, що вочевидь не випадково. У згадуваному болоті Оврут на шестиметровій глибині в торфі виявлено рештки великого човна, такий же човен знайдено у верхів’ях болота. Від 96-річної бабусі з Рожівки у середині XIX ст. записано розповідь про човен у Царевому Яру, якого бачила ще дитиною: він удвічі більший за байдак, із залізними й мідними скобами, з одного боку, як стіна, а з другого – розвалений. Під горою, де знайшли човен, раніше було грузьке болото, де не ходили ні люди, ні худоба, а тепер воно окріпло. Історик О. Шафонський на початку XIX ст. писав: “І понині біля Дніпра, Десни й Остра на заплавних місцях і болотах знаходять від великих, хоч і не нинішніх, а від морських кораблів куски”. Це майже морські кораблі, а потреба в них виникала тоді, коли тут було море, про яке повідують легенди. У XVII ст. француз Боплан в “Описі України” пише, що від козаків почув, ніби два тисячоліття тому українські рівнини вкривала морська вода. Карл XII дійшов із військом до Пінська, і коли з вежі побачив весняний розлив Поліського моря, заявив, що далі не піде. Давні географію і клімат непросто реконструювати, бо навіть Чорне й Балтійське моря порівняно недавно мали зовсім іншу конфігурацію.

Легенда зазнала й християнської переробки: плив човен по Дніпру, а в ньому – подружжя з малим сином, молода мати не втримала дитини й упустила в воду. А вночі явився святий Миколай і сказав матері йти до храму Святої Софії. Мати кинулася туди і ще здалеку почула голос синочка – він лежав під образом Миколи Чудотворця. У легенду, як бачимо, введено мотив християнського чуда – воскресіння з мертвих, аби показати: християнський святий могутніший за язичницьке божество. Це водночас засвідчує: язичницька легенда мала такий розголос, що з нею мусило рахуватися християнство і пристосовувати для своїх потреб.

2. Індійський коментар до легенди

На Житомирщині переказ про княгиню-пані та її малого сина іноді містить цікаві архаїчні й значущі подробиці. Зокрема, що княгиня звеліла закрити джерела-животоки залізною сковородою, і річка зміліла, заросла болотом-травою.

Або істотна деталь із Великого Дивлина, що княгиня з сином пливла до церкви в Береколовичі, тобто Білокоровичі. Один варіант древлянської легенди мовить, що княгиня з сином пливла по давній річці Пудречці, інший – по так само давній річці Шипінь. На Броварщині легенда згадує золоту очеретину, яка виросла на морі-болоті і яку нині ніхто не бачить, а коли хлопець-семиліток на коні знайде ту очеретину й вирве її, то знову постане море. У всіх варіантах легенди є стійка, раз у раз повторювана основа: на кораблі пливла цариця (пані), її малий син впав у воду й потонув, цариця прокляла море, й воно стало болотом. Ці факти (їх набагато більше) спонукають уважніше придивитися до легенди і залучити до пояснення її індійський матеріал – мовний, міфологічний та історико-епічний. І легенда про царицю-княгиню-пані на золотому струзі, і золота очеретина відбивають уявлення сивої індоєвропейської давнини про те, що легенда – відлуння, скалки давнього міфу, і її треба розглядати в контексті індоєвропейської міфології, надто індоіранської, бо в древлянсько-сіверській легенді низка деталей вказує саме на цей напрямок пошуку.

2.1. Давньоукраїнська Дана й ведійська Дану

Дослідник Броварщини В.Гузій вважає, що трипільці жили біля моря, яке сягало Вишгородських гір і по якому плавали колись великі кораблі, і що недарма раніше українські жінки зав'язували хустки корабликом. Княгиня-пані, каже дослідник, давня матріархальна богиня, ім'я її встановлюється майже однозначно – це Дана, богиня водної стихії. А упустити у воду дитину означало принести річці пожертву.

У такому разі давньоукраїнській Дані тотожна ведійська Дану, яка теж пов'язана з первісними водами і теж уособлює матріархат. Санскр. danu означає "ріка", вже у ведах воно реліктове, що означає: ведійські арії несли його зі своєї прабатьківщини, де воно й досі відбите в назвах найбільших річок – Дон, Донець, Дунай, Дністер, Дніпро. На довгому шляху до Індії воно втратило колишню значимість, притьмяніло, зблякло, та й матріархат, який уособлювала Дана-Дану, поступився місцем патріархату, що його став уособлювати бог-воївник Індра. Фольклор Броварщини містить і спогади про матріархат: "Колись жінка була старша над чоловіком. Якось бог зайшов у хату до одного чоловіка, а той його не пускає: жінка зла, мовляв, буде бити! А бог і каже: "Як уже буде – будемо ночувати". Жінка прийшла й побила чоловіка, і бог сказав: "Нехай чоловік буде старшим!".

Ведійські арії одірвалися від теренів, де споконвіку шанувалася Дану, пам'ять про неї на довгому шляху до Індії потроху зітерлася, з позитивного вона стала негативним персонажем, уособленням первозданного хаосу на противагу Індрі, який став уособлювати космос, тобто організований і налагоджений світ. Але саме з первозданних вод, з хаосу, за первісними уявленнями, творився організований світ, без хаосу не було б космосу, а без Дану не було б Індри. У "Ріґведі" Індра стає на герць із Врітрою, сином Дану, і перемагає його, що символізує перемогу весни над зимою, світла над темрявою, добра над злом і настання Нового, землеробського року. Битва між асурами, первісними богами, синами Дану, та їхніми молодшими братами-девами на рівні ритуалу має повторюватися щороку, тобто це календарний, землеробський міф. Він відбитий в українських веснянках, щедрівках, колядках, казках і народних весняних танцях, де часто-густо збереглися навіть первісні імена обох персонажів. У ведійському міфі є прикметна

подробиця: коли Індра своєю булавою-ваджрою завдав смертельного удару змієві Врітрі, який перекрив річки й не давав їм текти, той так заревів, що здригнулося небо, а Індра від ляку утік аж на край світу й сховався на найдальшому озері в лотосовому стеблі. І сидів там доти, доки боги не відшукали його й не переконали, що страхітливий змій справді сконав.

Первісні, матріархальні, боги-асури з утвердженням патріархату були наділені демонічними якостями, стали вважатися постійними суперниками патріархальних богів-девів. І їхня мати Дану-Дана прибрала демонських рис і статусу, як за християнства язичницька Мокоша (інд. Махеші "Велика богиня"). Проте значно більше підстав вважати, що прототипом княгині-пані з древлянсько-сіверської легенди є інша давня богиня – Діва-Деві.

2.2. Дивин, Дивлин, Дівошин та Діва-Деві

Варіант легенди з Великого Дивлина на Житомирщині мовить, що княгиня з сином пливла до церкви в Береколовичі, тобто Білокоровичі, що дозволяє співвіднести княгиню-пані з богинею Дівою, поклоніння якій рясно відбите в назвах українських річок, гір, скель, пагорбів і населених пунктів. Назва Білокоровичі підтримує цю думку, бо чоловік індійської Діви-Деві "Богині" – Шіва, уособлення якого – білий або сивий бик. Тож зрозуміло, що його дружина на паралельному рівні мала асоціюватися з білою коровою. "Язичницькі" назви Волосів, Волосівка, Стрибіж у цьому ж регіоні підтримують таке міркування, бо інше ім'я Шіви, індійського "скотьєго" бога – Вріш "Бик", тотожне імені Влес-Велес у давньоукраїнського "скотьєго" бога. Згодом воно у формі Влас-Улас-Власій стало означувати вже християнського святого, покровителя худоби.

В індійській міфології є щонайменше 10 різних іпостасей Діви-Деві: одні милостиві й прихильні до людей, інші – грізні, похмурі, яким колись приносилися й людські жертви. Одна з таких грізних іпостасей її – Калі "Чорна". Тому до назв Волосів, Волосівка, Стрибіж, Дівочки, Дівошин, Дивин, Великий Дивлин приєднуються інші назви Житомирщини: Каленське, шість Калинівок і Калиновичі, Чернявка, Черняхів, Чорнорудка. В індійській міфології Каліні – дочка Сур'ї-Сонця і одна з дружин Крішни, інші назви священної річки Ямуни в Індії – Каліні, Калінді й Каліндаканья "Дочка Калінди", де Калінда – гора, біля якої річка бере початок. І Яменець на Житомирщині (Ємільчинський р-н) може бути спорідненим з інд. Ямуна, Ямна. Ріка Калі "Чорна" є в Індії, на Житомирщині – аж три річки Чорна, а ще – Чорнянка, Черничка, Чорнодуб; в останній назві дуб може стосуватися не дуба, а дієслівної основи dub "тонути, поринати", звідки й dubava "глибина" [12 I, 672]. Тоді Чорнодуб означатиме Чорноводка, Чорноглибка, хоча б тому, що річка колись була глибока і в ній тонули люди й худоба. А Чорнодуб – якраз притока річки Глибічки.

На давніх картах видно, що Дніпро витікає з великого озера, яке знає Геродот, а Птолемей називає Амадока. Йордан у IV ст. пише, що Дніпро "народжується у величезному болоті, витікаючи з нього як із матері". Ця подробиця цікава тим, що в санскриті амма означає "мати", воно відбите в назві амазонки. Амма – одне з імен войовничої Деві-Діви, атрибут якої – тризуб. Вона – дружина Рудри-Вріши-Шіви-Махеши, давньоукраїнського Рода-Велеса-Мокоша-Стрибога, імена якого відбиті в назвах Стрибіж, Макошин, Родень, Волосів, Волосівка, Велесичі в різних регіонах України. У давній назві Азовського моря – Меотида – теж вбачають компонент із значенням мати.

Ще одне ім’я Діви-Деві в Індії – Канья, що теж прикметно, бо поряд із літописним Роднем є Канів із його Дівич-горою. Дівич-гора є у Києві, а Дівочі гори – в Трипіллі й Сахнівці, де знайдено скіфську золоту пластину із зображенням Діви. Численні “дівині” та “дівочі” назви розсипані від Криму до Карпат. На Дністрі у XIX ст. записано переказ про войовничу царицю Домну, що плавала на золотій галері й володіла магічною силою. Тож подібний сюжет побутував не лише на Київщині, Чернігівщині й Житомирщині, а й у досить віддалених ареалах. Діві-Деві приносили й людські пожертви, що підтверджує і грецький міф про юну Іфігенію, батько якої очолював греків у поході на Трою. Іфігенія була жрицею в тавро-руському храмі Діви-Артеміди, її перенесла до Таврики-Криму сама богиня, в останню мить вихопивши зі свого жертовного вівтаря. Та й дівчина мало не принесла в пожертву рідного брата, який тайкома прибув до Таврики викрасти дерев’яну статую богині і був схоплений сторожею.

На Броварщині переказ про княгиню-пані і її сина пов’язаний з озером Оврут, а на Житомирщині – із селом Авратин. Обидві назви – вочевидь споріднені, їх можна співвіднести з індоіран. оврат, аурат “жінка” [12 I, 299], зважаючи на рясноту “дівиних” й “дівочих” назв в Україні; на Житомирщині, зокрема, це Дівочки, Дівошин, Дивин і Великий Дивлин.

2.3. Хлопець-семиліток, дівка-семилітка і дитина-семиденка

Легенда з Броварщини мовить про золоту очеретину на болоті, яку нині ніхто не бачить, та коли її знайде хлопець-семиліток на коні й висмикне її – тоді тут знову утвориться море. Індійські ж міфи мовлять про дитину-семиденку, яка має прийти й очистити світ від зла, відновити в ньому лад і справедливість. Ця дитина-бог – Сканда, син Шіви, а він якраз і народився в очереті. За міфом, бог-творець Брахма за нечуване подвижництво зробив асура Тараку майже непереможним – його могла здолати лише семиденна дитина. І коли на землі та небі не стало життя від утисків злого Тараки, Шіва зронив сім’я у священні води Ґанґи, де в прибережних очеретах і народився Сканда. Немовля знайшли шість дружин знаменитих мудреців і по черзі годували його. А на сьомий день дитина здолала Тараку й позбавила світ від його утисків. Оскільки матерів-годувальниць було 6, то й дитина мала 6 голів і 6 вуст. Згодом ці матері піднеслися на небо й стали сузір’ям Кріттіка (європейські Плеяди), де ще раніше їхні чоловіки-ріші стали сузір’ям Велика Ведмедиця [11, 206-212]. Мудреців-ріші, як і їхніх дружин, насправді семеро, у санскриті Велика Ведмедиця – Саптарші “Сім Мудреців”. Тобто й тут фігурує число “7”.

Хлопець-семиліток в українській міфології – казковий персонаж (Котигорошко, Чабанець, Іван Богодан, Михайлик та ін.), який часто творить подвиги, коли рідному краєві загрожує ворог, і з ним не можуть справитися дорослі й досвідчені воїни-богатирі. Є і дівчинка-семилітка в казках – мудра й кмітлива, що розгадує складні загадки й долає нелегкі випробування, з якою одружується цар [2, 470]. Ці характеристики неабияк перегукуються з міфами про Шіву та його дружину Уму, яка нечуваним подвижництвом здобула прихильність Шіви, стала його дружиною і народила Сканду, а той на сьомий день свого життя здолав злого Тараку. Ума вважається уособленням мудрості, вона не раз розгадувала загадки, які не могли розгадати ні боги, ні сам Індра – цар богів. Тому ім’я Ума можна споріднити з рос. ум та укр. розум (в українців побутує прізвище Семирозум). Не випадковими в світлі цього видаються й дві знакові для України

назви, які сусідують і мовби пояснюють одна одну, – Умань і Софіївка. Бо софія – це теж мудрість, причому божественна.

Виходить, що хлопець-семиліток і дитина-семиденка – своєрідні рятівники, спасителі, які приходять очищати землю від зла й неправди. А що тут фігурує число "7", то їх можна пов'язати із сьомою аватарою (земним утіленням) Вішну, якою є Баладева "Білобог" (або "Могутній бог"), він же Баларама чи просто Рама, землеробське божество, атрибут і зброя якого – рало, плуг. Баладева-Білобог – старший брат Крішни-Чорнобога (восьма аватара Вішну), він має асурську природу й уособлює матріархат, на противагу Крішні, пастушницько-воїнському божеству, який має девівську (божественну) природу й уособлює патріархат. Старшинство Баладеви-Білобога перед Крішною-Чорнобогом засвідчує первісність матріархату перед патріархатом, старшинство матріархальних богів-асурів перед патріархальними богами-девами, першопочатковість землеробських уявлень перед пастушницько-воїнськими. Знаменно, що Баладева-Білобог і Крішна-Чорнобог – носії синьо-жовтої символіки, кольорів нашого державного прапора: якщо Баладева золотавошкірий і має синє вбрання, то Крішна – синюватошкірий і має золотаве вбрання. Існування світу неможливе без них обох: світ існує без потрясінь і лихоліть, поки врівноважені ці дві половинки – синя й жовта, де жовта символізує вогонь, сонце, небо, чоловіче начало, а синя – воду, місяць, землю, жіноче начало. Обох божеств знали давні українці – про це свідчать численні українські прізвища й назви, що відбивають різні імена цих божеств.

2.4. Золота очеретина і золотий лотос

Переказ із Броварщини згадує озерце Корабель у заплаві Десни, де "розгулялося море і втопився царів син, а цариця прокляла море: "Щоб ти заросло болотом і очеретом!". І виросла на тому болоті золота очеретина, але нині ніхто її не бачить. А знову буде море тоді, як хлопець-семиліток на коні знайде на болоті ту золоту очеретину й вирве її. Ця подробиця навіть осучаснилася: "Жив дід Омелько, якого дражнили Соболь і з якого сміялися, бо він казав, що знає на болоті очеретину, яку як відіткнути, то знову буде море". Очеретина, як і булава, зазначає В.Гузій, – символ гетьманської влади: коли козаки 1638 р. програли битву під Боровицею, то знищили "хоругви, комишини, печать". За середньовіччя очеретяні палиці зі срібним навершям мали цехові братства у Літках і Світильному біля Семиполків, де теж побутує переказ про царицю на золотому струзі. Що ж золота очеретина має означати? – запитує В.Гузій. Може, вона – скринька Пандори, яку ми відкрили й отримали гниле Київське море, яке затопило розриті могили пращурів, а тоді прийшов і Чорнобиль? [3, 21].

Украй прикметно й важливо, що золоту очеретину знає "Атхарва-веда" (X 7, 41) – одна з чотирьох вед стародавніх індійців. Мовою оригіналу, тобто санскритом, це звучить так: yo vetasam hiranyayam tishthantam salile veda sa vai guhyah prajapatih – у підрядковому перекладі: хто очеретину золоту розташовану в морі знає той є прихований праджапаті [13 X, № 2878]. Тут ветаса хіранья і є очеретина золота, а vetasa "очеретина, комишина, тростина" має і значення "прут, палиця, дрючок, трость", і "стріла", бо саме з очерету найперше колись робилися стріли. Синонім до vetasa – vetra, з ним є низка індійських імен і назв, серед них річка Ветраваті, українською Ветравиця "Комишовиця, Очеретовиця, Тростовиця". А "комишових", "очеретових" і "тростинових" гідронімів в Україні – добрих півтори сотні, зокрема: Очеретувата (17), Комишуваха (15), Комишувата

(14), Очеретяна (12), Тростянець (11), Очеретянка (7), Очеретна (6), Тростянка (5), Комишуватка (4), а ще – Очеретуватий, Очеретяний, Очеретинка, Очеретка, Очеретня, Тростинка, Тростець, Тростянчик, Тросна, Тростяниця, Комишанка, Комишева, Комишна, Комишуватий, Комишева Стінка, Комишувата Сура, де Сура рясно відбите в Україні і має індійські паралелі. Добра половина перелічених назв нині означує болота, хоча колись то були річки, судячи з назв у жіночому роді. В індійській міфології ім'я Ветраваті "Очеретовиця" має богиня-воїтелька Дурґа, інші імена якої – Діва-Деві, Махадеві, Махеші, Калі. Ім'я Дурґадеві на теренах України засвідчене ще в IV ст. до н.е. – його мала дружина сіндського царя Гекатея (Геката – теж одне з імен Деві-Діви). Ім'я Ветрават "Очеретник" має син бога Пушана "Пишного" (є українське прізвище Пушанко), Ветрасура (vetra+asura) – очеретяний демон, що мати його теж звалася Ветраваті.

Що ж до санскр. hiranya "золотий", то Хіраньяда "Золотодайна" – означення Землі, Хіраньяхаста "Золоторука" (санскр. hasta "рука" й укр. кисть споріднені) – ім'я царівни Савітрі, взірця жіночої відданості і подружньої вірності в індійців. Хіранья також – ім'я Вішну, відомого давнім українцям як Вишень, Вишній, Всевишній (на Черкащині є Вишнопіль, індійський двійник якого – Вішнупур "Місто Вішну"). Дружина Вішну – богиня щастя, багатства й сімейної злагоди Лакшмі, тотожна балтійській Лайме й слов'янській Ладі, означується як Богиня-Золото, причому імена її Падма, Камала означають "Лотос". Ще одне її ім'я Шрі, вона, за міфом, постала з лотоса, що виріс із чола Вішну, який в одній із чотирьох рук тримає лотос (в інших трьох – булаву-данду, диск-чакру і мушлю). Та ж схема і в зображенні Шіви та його дружини Шакті-Деві-Діви. Вішну, Шіва й Брахма добре відомі давнім українцям, а в індійців вони складають трійцю-трімурті й уособлюють тризуб, де Брахмі (творець світу) належить праве вістря, Вішну (захисник світу) – ліве, а Шіві (руйнівник старого й творець нового світу) – середнє.

З лотосом пов'язане поняття Космічного Лотоса як особливого універсального принципу, що керує світом і життям, яке в ньому розвивається. Він постає як образ творення світу з первісних вод, на яких спочиває Вішну у проміжках між твореннями світу. З пупка Вішну виростає лотос, на якому сидить Брахма, він же Праджапаті, якого згадує "Атхарваведа" у зв'язку з золотою очеретиною. Тисячопелюстковий золотий лотос росте, а з ним росте і всесвіт – пелюстки дають початок горам, річкам, долинам. На лотосі зображалися символи землі або богиня землі, під пелюстками – демони й змії (і український фольклор вважає очерет посіяний богом, що згодом став сховком для нечистої сили, як і болото). Брахма-Праджапаті "Владика живих істот" – мудрий ватажок богів, установитель й охоронець космічного й морального закону, царської влади на землі й небі. Пізніше, коли зросла роль Вішну, він творить світ його велінням. Колісницю Брахми тягнуть семеро гусей (у переказах Броварщини давні кораблі – з журавлиними носами). Світ Брахми називається брахманда "яйце Брахми", бо постав із золотого яйця, яке плавало в первісних водах, а Брахма як золотий зародок (хіранья-гарбга) провів у яйці рік, потім силою думки розколов його навпіл і вийшов з нього. Так постали небо й земля [9, 81, 319, 441].

У ще одному варіанті світотворчого міфу Брахма-Праджапаті помітив у першопочаткових водах лотосовий листок, обернувся вепрем, пірнув у води, дістав із дна пригорщу землі й поклав на той листок, а тоді утвердився на ньому й сам. Лотос – найдавніша й найпоширеніша емблема Сонця, символ

незаплямованої чистоти й духовної досконалості, довершеності творіння. Лотос, частий у руках божества, іноді поєднується з мечем, булавою, коштовним каменем, сонцем [4 II, 71-72]. А образ лотоса й полум'я символізує в буддизмі союз води і вогню, тобто ту саму ідею, що й наш синьо-жовтий стяг. Епітет "Лотосоокий" найчастіше стосується саме сонячного Вішну і двох його земних втілень – Рами й Крішни, а "Лотосоока" – їхніх дружин. З назвами лотоса (їх у санскриті більше ста) пов'язані численні імена божественних, міфічних та епічних персонажів, назв, людей, рослин, сузір'їв. Червоний лотос – емблема сучасної Індії, неабияк популярний і синій лотос, що й собі має понад десяток назв – утпала, індівара, пушкара, раджів, канвала тощо. Деякі з них виявляють спорідненість з українськими назвами рослин, наприклад, санскр. канвала й укр. конвалія, раджів містить компонент радж "цар", а на Волині водяну лілію називають цар-зілля. Водночас ці назви нині – й популярні чоловічі та жіночі імена: ім'я Раджів мав син Індіри Ганді, свого часу, як і його мати, прем'єр-міністр Індії. Та й Індіра – одне з імен лотосової Лакшмі, дружини Вішну. В епосі очі Вішну й Крішни порівняні з синім лотосом, а Б.Смирнов – перекладач "Махабгарати", сам із Чернігівщини, зазначає:

"…очі Крішни порівнюються і з квітками льону. Сьогодні в індійців переважає темна забарва райдужки, як і серед українців, проте й блакитні очі зустрічаються не так уже й рідко, наприклад, у Рабіндраната Тагора. Підкреслення кольору очей у національного героя, яким є Крішна, годі обминути увагою, воно не випадкове, а виражає певний ідеал національного типу. З історичної точки зору ця риса важлива для визначення національного походження культу Крішни, а отже, для питання про зв'язок прибульців до Індії, носіїв ведійської релігії, з блакитно¬окими народами". І додає, що в Індії льон не росте.

Отож функціонально індійський золотий лотос виявляється тотожним золотій очеретині древлянсько-сіверської легенди, він – пуп землі, основна вісь, центральний стовп, що тримає небо й землю і мислиться місцем, де здійснюються пожертвини і спілкування людей із богами. Лотос – символ єднання трьох світів, бо коріння його в землі під водою, стебло проходить крізь води, а прекрасна квітка красується над водою, вже в небесному просторі. І водночас лотос – символ незаплямованої чистоти, бо хоча його коріння в грязюці – квітка в нього виростає досконала й прекрасна.

2.5. Загадкова річка Пудречка

До цікавих подробиць, які містить древлянська легенда, відноситься й згадка в ній про річку Пудречку на Липлянщині, колись судноплавну, про яку місцеві перекази мовлять, що "кораблі ходили глибокою водою Пудречки". Назва Пудречка нині тлумачиться як Підрічка, тобто менша річка, притока більшої. Та легенда про княгиню спонукає мене, індолога, поглянути на назву дещо інакше, тим більше що на Закарпатті є річка Путреда, на Київщині – село Путрівка, а українці мають прізвища Путра, Путря, Путро, Путрак, Путрик, Путренко, Путриченко. Всі ці назви й прізвища вважаються непрозорими й задовільно не пояснені, а пов'язувати їх з укр. путря – різновидом їжі із вареного ячменю і солодкого квасу – навряд чи доречно. Водночас є відома індійська річка Брахмапутра, важливе в давньоіндійській історії місто Паталіпутра, імена Ґанґапутра й Апаґапутра, які мала видатна постать індійського епосу. Індійці мають імена Путра й Путрак [14, 325], путра "син" і путрі "дочка" [8, 396] входить

другим компонентом у високостатусні імена. Назва Брахмапутра, зокрема, означає "Син Брахми", де Брахма-Праджапаті – бог-творець світу, владика живих істот, що уособлює в тризубі праве, світотворче, вістря.

Особливо цікаве ім'я Апаґапутра "Син Апаґи", де Апаґа – назва священної Ґанґи, що відразу сколихує могутній індоарійський пласт в Україні – більше десятка своїх етимологічних двійників: річки Апака в басейні Сейму, Опака (Опока) на Львівщині, у басейні Дністра, де й ліс Опачка і населений пункт Опака, Апока в Криму, де й гора Опук та античне місто Кімерік (Сіверськ), Апажа в басейні Десни, Опочна – Південного Бугу, річка й село Опішня на Полтавщині, яр Опаківський у басейні Сіверського Дінця та ін. [СГУ, 399].

Санскр. apaga – "ріка, потік", дослівно "водоплинна, плинновода", де ара "вода", а ga "текти, плинути". У ведах ара – вода, найперший із п'яти елементів світу. Різновид ара – apsu, відбите в слові апсара, яким означується індійська водна й небесна діва, тотожна українській русалці. Як і русалки, апсари зваблюють і занапащають людей, вони й небесні танцівниці, що розважають у сварзі-раю, небесному царстві бога Індри, героїчно полеглих воїнів. На Закарпатті (де й річка Путреда) є річка Апшиця (тече з-під гори Апецький Плаєць), притока Тиси. Раніше тут були й села Апшиця, Вишня Апша, Середня Апша й Нижня Апша, нині Водиця, Верхнє Водяне, Середнє Водяне й Діброва, давні варіанти яких – Апса, Апсиця, Апсавиця. Там і потічок Апшинець, гребля Апшинец, гора Апшенеска [10, 23]. З ними споріднена річка Псьол на Полтавщині.

Прикметно, що в іранських мовах царський син буде шахр-пухр (шах-пур, ша-пур, шо-пур), ім'я Шапур, Шопур (з ним споріднене прізвище Шапіро) мали іранські царі. А на Закарпатті, де й річка Путреда, є дві річки Шопурки [10, 626]. Царський син у санскриті – раджа-путра, звідки й назва раджпути "царські сини", а вони – індійські "козаки"; вони, за найновішими дослідженнями, мовно й етнічно споріднені з українськими половцями [5, 57-71]. Ми вже писали про половецько-печенізький пласт на Броварщині, про назви Рожни, Рожівка, Ружин й прізвища Рожинський, Ружинський, Рожиновський в української шляхти половецького походження, які сходять до інд. раджін "правитель, князь, цар" і є значеннєвими двійниками українських прізвищ Княжицький і Княжинський. Рожни у XIV ст. належали князю Юрію Половцю, котрий згодом прибрав прізвище Рожиновський, у Рожнах побутує і прізвище Половко, яке відбиває етнічну приналежність його носіїв [7, 250-263].

Ім'я Апаґапутра має в "Махабгараті" могутній воїн і полководець Бгішма. А чому він син священної Ґанґи, розповідає міф. Якось цар Шантану прогулювався понад Ґанґою і побачив юнку – втілення дівочої краси на чарівному лотосі. Він лагідно мовив до неї:

– Хто б ти не була, красуне, стань мені любою дружиною!
– Я можу стати нею, але за однієї умови, – відповіла та. – Не стримуй і не картай мене, що б я не чинила. Пристаєш на цю умову, то я згодна.

– Авжеж, пристаю! – радісно згукнув цар.

Так юна красуня стала дружиною царя Шантану. Обоє нестямно кохали одне одного й не помічали, як летять дні, тижні, місяці й роки. У них уже народилося семеро синів, та дружина щоразу бігцем відносила новонароджене немовля до річки й кидала у бурхливі хвилі. Шантану бачив те, але мовчав – боявся втратити

кохану. Та коли і з восьмим немовлям дружина метнулася до річки, Шантану заступив їй шлях:

– Чим завинила ця беззахисна дитина? Хто ти, що так безжально позбавляєш життя моїх синів? Схаменися, не бери на душу ще одного неспокутного гріха! Тоді дружина прибрала своєї божественної подоби й мовила:

– То ти хочеш знати, хто я? Тоді знай – я річкова богиня, втілення Небесної Ґанґи, мати восьми напівбогів, які через прокльон мусили жити на землі. Я стала тобі дружиною, щоб сповнити божий замір – зняти той прокльон, бо їхніми батьками могли бути лише ми двоє – і ніхто інший. Я позбавляла дітей земного життя і дарувала їм життя небесне – так я врятувала вже сімох наших синів. Але восьмого, на жаль, не встигла – ти завадив. Тож він і лишиться при тобі. Назви його моїм сином і дбайливо рости його – він стане могутнім воїном. А зараз я назавжди залишаю тебе, бо ти порушив дане слово.

Мовила так річкова богиня і зникла. А засмучений цар повернувся з немовлям до палацу й назвав сина Ґанґапутра "Син Ґанґи". А що інша назва Ґанґи Апаґа, то його називали й Апаґапутра "Син Апаґи" й Апаґея "Апажин". Він став могутнім воїном, і його ще назвали Бгішма "Грізний".

У цьому індійському міфі чимало точок дотику з Україною. Зокрема, воїнське ім'я Бгішма тотожне українському прізвищу Бушма, де bhish (синонім bhaya) споріднене з укр. боятися. Прізвище Бушма має різновид Бучма, а на Житомирщині є озеро Бучмани (Бушмани), судноплавне колись. Імені Бгішма тотожне інше воїнське ім'я – Бгішмака, його мав цар, батько Рукміні, дружини Крішни; ім'я її означає "Золота" й споріднене з латиським прізвищем Рукмане, а Бгішмака відповідає українському прізвищу Бушмака. Імена Крішни-Чорнобога (пастушницько-воїнське божество) і його старшого брата Баладеви-Білобога (землеробське божество) рясно відбиті в українських прізвищах і назвах [5, 106-125, 185-196, 205-229]. Божества Кришень і Вишень знає "Велесова книга", такі ж прізвища побутують у сучасних українців. А Крішна в індійській міфології – восьме земне втілення сонячного бога Вішну, який щоразу, коли землю переповнює зло й неправда, посилає на неї своє втілення, і вона відновлює належний лад.

Діда Бгішми звали Пар'яшравас, а це ім'я тотожне українським імені й назві Переяслав. Тільки в нас ім'я виводять від переяти славу, а в Індії воно означає "Преславний". Внука Пар'яшраваса звали Бгурішравас, що знову-таки тотожне українському Борислав, відбитому в назві сучасного міста на Львівщині і в імені відомого поета Бориславa Степанюка. Тільки в нас Борислав виводять від виборювати славу або славний у борні, а в Індії, як і Пар'яшравас-Переяслав, воно означає "Преславний". Санскр. bhuri означає "багато, дуже, вкрай", ім'я Бгурі має кожен із трійці верховних божеств – Брахма, Вішну, Шіва [14, 69], що мають у тризубі кожен своє вістря. Тож Бгурішравас-Борислав означає не лише "Преславний", а й Брахмослав, Вішнуслав, Шівослав чи Родослав, бо Шіва – наступник ведійського Рудри, якому тотожний слов'янський Род. Бгурішравас, тобто Борислав, – ім'я Індри, а також означення золота [14, 70].

І в древлянсько-сіверській легенді, і в індійському міфі про Бгішму задіяно прокльон: княгиня (пані) проклинає річку, в якій потонув її малий син, і вона пересихає, а Небесна Ґанґа, що символізує і Молочний Шлях, через прокльон сходить на землю, прибирає подоби земної жінки, виходить заміж за земного

царя, народжує з ним восьмеро дітей, з наміром покидати їх у річку, щоб повернути на небо вісьмох напівбогів. Утім, і сам Бгішма був причиною прокльону. Колись для зведеного брата він викрав у дружини трьох царівен, одна з них, як виявилося, була заручена, і її відпустили. Але жених-цар не прийняв її, бо вона побувала в палаці іншого царя і цим себе зганьбила. У безмежній розпуці царівна прокляла Бгішму, бо вважала його призвідцем всіх своїх лих. І прокльон цей врешті-решт коштував Бгішмі життя [5, 170-177].

Прокльон задіяний і в епічній оповіді про країну Дандаку, якою правив цар Данда: він закохався в доньку верховного жерця і викрав її, за що батько прокляв царя, і його царство занепало. Знаменно, що на Південному Бузі-Гіпанісі жили індоарійці-дандарії "києдержці, кияни", що місто Дандаку знають у Криму Птолемей і Амміан Марцеллін (II – IV ст.), що ім'я Данда із санскриту означає "Кий, Жезл", що ім'я Данда – семантичний двійник імені Кий, а назва Дандака – Київ [6, 18-27].

2.6. Шипінь та Ірпінь

Один з варіантів древлянської легенди мовить, що княгиня з сином пливла на кораблі по давній річці Шипінь, яка єднала Черняхів із селами обабіч Тетерева. Оскільки неподалік є колись судноплавна річка Ірпінь, яка розмежовувала древлянські й полянські землі і яка теж містить компонент пінь, то очевидно, що назва Шипінь двоосновна. А однаковий другий елемент у двох сусідніх річкових назвах швидше всього може означати вода, ріка. Тож, зважаючи на могутній індоарійський пласт в Україні загалом, а на Житомирщині, Чернігівщині й Київщині зокрема, пінь правомірно пов'язати з інд. pani "вода". Тоді Ірпінь – Ір-вода, Ір-ріка, а Шипінь – Ши-вода, Ши-ріка. Чи можна це якось підтвердити?

Цілком. Геродот у V ст. до н.е. означує Південний Буг і Кубань однаковою назвою Гіпаніс (іс – грецьке закінчення). І неозброєним оком помітна подібність бань і пань у назвах Кубань і Гіпаніс. Усі вони – пінь в Ірпінь та Шипінь, бань і пань у Кубань та Гіпаніс – споріднені з інд. pani "вода, ріка". І те, що деякі перекази княгиню називають пані, може бути відлунням давніх уявлень про пані-воду-ріку. Назви Гіпаніс (Гі+пані) і Кубань (Ку+бань) мають спільне походження й однакове значення – Бичі Води, Бик-ріка, де Гі та Ку споріднені з санскр. go, gu, gau "бик" [6, 135]. На Житомирщині є назви Биків, Биківка й Бичева, Свинобичі, Булів (пор. англ. bull "бик") і Гошів (іран. гош, гуш "бик", звідки й гушт, гошт "м'ясо", первісно коровина, воловина), Білокоровичі, Карвинівка, Коровинці й Великі Коровинці, дві Волиці, Турова, Туровець, Усове, Усолуси, Білошиця (іран. ухш, уш, ус "самець, бик"). І невеличка річка Госира в Любарському районі, де й села Бичева, Велика Волиця й Авратин, назва якого може споріднюватися з іран. оврат, аурат "жінка". Gokshira (хінді kshir) у санскриті – "коров'яче молоко" (go "корова"+kshira "молоко") [8, 181, 196]. Тут виявляється семантичний зв'язок з укр. сир, молочним продуктом, тому до Госири долучаються Сирниця і Сирківщина в тому ж районі. Індійські джерела знають річку Кшіраваті "Сировиця", дослівно – "Молоковиця". А на Житомирщині є річка Молочавка й село Молочки.

Цікава в світлі цього назва Ірдинь у двох річок на Черкащині, де є населені пункти Ірдинь та Ірдинівка. У них наявне те ж Ір, що й у назві Ірпінь, а якщо Ір в обох назвах тотожні, то й динь в Ірдинь може бути значеннєво тотожним пінь. І справді, санскрит знає слово danu (іран. dan) "ріка, потік", згадуване ще в "Ріґведі"

й відбите в назвах найбільших українських річок – Дон, Донець, Дунай, Дністер, Дніпро. Підтримують це міркування й різновиди назви Ірдинь: Ірдень, Рдень, надто Jrden і Єрдан, які одразу навіюють на згадку біблійну річку Йордан. У Києві є річка Йорданська (між Десною і Почайною), на Полтавщині – Іорданка (Йорданка, Йорданська, Ярданка, Ярдань), лівий рукав Дніпра, нині затоплений Кременчуцьким водосховищем. На Полтавщині – річка Вердин (бас. Псла), двійник назв Ірдин та Ірдинь. Тоді до ряду Ірпа-Верпа, Ірпінь-Вірпінь стає і Ірдин-Вердин. Струмок Верепуть у Чернігові має варіант Верепінь, тобто й путь тотожне пінь і теж означає "вода, ріка". У санскриті pani "вода" сходить до дієслівної основи pa, яка означає і "пити", і "захищати", тож pani означає і "те, що п'ють, питво", і "захисниця", до нього якраз і сходить українське пані (оберегова роль води і досі присутня в деяких обрядах, наприклад водохрещі). Тож річкові назви на пінь цілком закономірно мають і форми з дан-ден-дин. Позаяк на означення Дніпра засвідчені назви Вар, Варом, Варух, де Вар – "Бик, Самець", то й Верепуть-Верепінь означає "Бик-ріка", як і назви Дніпро, Дністер, Кубань, Гіпаніс. У назв Ірпа-Верпа, Ірпінь-Вірпінь, Ірдин-Вердин те саме значення. Наявність на Чернігівщині назви Ірпа, на Житомирщині – Верпа, а для Ірпінь – форми Вірпінь засвідчує: ці назви – етимологічно тотожні. Тому слід зважати, що назви з Ір можуть мати початкове в або г (пор. Умань-Вумань-Гумань).

Тож назва Шипінь співвідноситься з назвою Супій, яка споріднена з санскр. su-peya, su-pey, де пея, пей "вода", а су префікс, що надає слову вищої якості [8, 732]. Супій означає "Добра Вода", "Добровода", а оскільки пій-пей (воно ж у назві Ексампей – загальноскіфської святині) тотожне пінь у назві Ірпінь, то й Шипінь, очевидно, різновид назви Супінь, тотожної Супій, і теж означає Добра Вода, Добровода, Доброводка, Доброрічка. А таких річок в Україні чимало [10, 174-175].

Таким чином, чимало реалій древлянсько-сіверської легенди мають індійські паралелі. Тож безсумнівно одне: народні перекази й легенди Житомирщини, Чернігівщини, Київщини, інших українських ареалів крізь тисячоліття донесли одну з найдавніших міфологем про золоту очеретину, бо вона має паралель іще у ведах. А їх знали давні українці, що засвідчує "Велесова книга" своїм терміном тривіди, тотожним санскритському triveda "три веди".

У цій статті лише намічено підходи до глибшого й детальнішого розгляду легенди, окреслено загальні контури українсько-індійських взаємозв'язків на різних рівнях. Сама ж легенда потребує подальшого ретельного і вдумливого дослідження, адекватного зрозуміння і задовільного, вмотивованого, переконливого пояснення.

Степан Наливайко

Література

1. *Брицун-Ходак М. Літописна земля древлян. – Коростень, 2002.*
2. *Войтович В.М. Українська міфологія. – К., 2002.*
3. *Гузій В.М. Золота очеретина. – Бровари, 1997.*
4. *Мифы народов мира: В 2 т. – М., 1987– 88.*
5. *Наливайко С. І. Індоарійські таємниці України. – К., 2004.*
6. *Наливайко С. І. Таємниці розкриває санскрит. – К., 2000.*
7. *Наливайко С. І. Українська індоаріка. – К., 2007.*
8. *Санскритско-русский словарь. – М., 1978.*
9. *Словарь: Индуизм. Джайнизм. Сикхизм. – М., 1996.*
10. *Словник гідронімів України. – К., 1979.*
11. *Темкин Э.Н., Эрман В.Г. Мифы Древней Индии. – М., 1985.*
12. *Хинди-русский словарь: В 2 т. – М., 1972.*
13. *Atharvaveda-samhita. Vol. I. – Haridvar, 1995.*
14. *Gandhi, Maneka. Hindu Names. – New Delhi, 1993.*